

УДК 94:354(470+571):930.252(477.42)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.152-153.6>

А. Лоза, асп.
ORCID ID: 0000-0002-5981-1495
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОБРАЗ ЗРАЗКОВОГО ОПІКУНА ТА ДВОРЯНИНА У ПРАКТИКАХ ДВОРЯНСЬКИХ ОПІК (НА МАТЕРІАЛАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На основі нормативних актів і архівних матеріалів Державного архіву Житомирської області зроблено спробу виокремити образ зразкового опікуна та дворянина у практиках дворянських опік Російської імперії. Особливо розглянуто питання природної опіки, призначення опікунками жінок і корпоративної солідарності у виконанні станового обов'язку наставництва над сиротами. Аналіз історіографічної бази виявляє недостатній рівень опрацьованості цієї тематики у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Водночас наявні актові й архівні джерела створюють необхідну базу для належного вивчення об'єкта дослідження. Установлено, що вимоги, які висувались до опікунів, безпосередньо пов'язані з тими, що стосувались етосу представника стану як такого. Від них передусім вимагали належної освіченості, поміркованості, раціональності та лояльності до влади. Що ж стосується прагматичного аспекту, то у дворянині прагнули бачити: відсутність жорстокості у поводженні з підданими; життя згідно з рівнем доходу; відсутність схильності до марнотратства та слухняність щодо виконання приписів державних органів. У процесі дослідження вдалося виокремити також дві характерні особливості інституту дворянської опіки як такої. Перша – погляд на малолітнього як на майбутнього повноцінного представника стану та його виховання відповідно до цього. Друга – наявність контролюючої функції як над етосом стану, так і над матеріальним його становищем. Останнє було безпосередньо пов'язане із забезпеченням стратегічної стабільності монархії.

Ключові слова: дворянство, опіка, Російська імперія, стан, соціальний захист, сироти, корпоративна солідарність.

В історіографії місце і роль дворянства в житті Російської імперії є одним з актуальних напрямів досліджень. Останнє зрозуміле, зважаючи на вагомий роль еліти у культурній, економічній, політичній та соціальній сферах сучасного їй суспільства. Зокрема, популярними є розвідки, пов'язані з діяльністю їхнього головного корпоративного органу – дворянських зібрань – та посадою предводителя дворянства, що надавали розглядуваному соціальному стану елементів самоврядності. Що ж стосується дворянської опіки, то вона залишається поза детальною увагою дослідників. Натомість матеріали щодо діяльності дворянських опік надають дослідникам значно ширше поле для вивчення кола тем, пов'язаних із соціальною історією дворянського стану, зокрема щодо встановлення прийнятих норм його існування, питання етосу стану та можливості дослідити його просопографічний портрет.

Наявні нечисленні історіографічні праці, де дворянська опіка виступає об'єктом вивчення, зосереджені на таких напрямках: визначенні місця дворянських опік серед інших органів опіки та піклування; встановлення особливостей їх функціонування поряд з іншими становими органами Російської імперії; вивчення питань щодо виконання опіками властивих їм соціальних функцій та характеру їхньої діяльності.

Серед праць, у яких дворянські опіки розглядаються лише як один з елементів еволюції опікунського права в Україні, варто насамперед назвати монографію історика права Н. Рудого "Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження" [28]. В ній дворянські опіки знаходимо в розділі, присвяченому розвитку інституту опіки в Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях. Варто зазначити, що дослідник не розділяє наявні в монархії органи опіки та піклування за соціальним принципом, розглядаючи дворянські опіки та сирітські суди як паралельні виконавчі органи із притаманними кожному з них функціями. Це пояснюється тим, що у фокусі його уваги – загальна еволюція інституцій опіки та піклування в історії України. У статті Г. Корогод "Опікунські установи і опікунське право в українських землях (XI-XIX ст.)" [26], як і в попередньому дослідженні, основна увага приділена розвитку інституцій опіки у хроно-

логічному зрізі. Водночас детально розглянуто вимоги, що стосувались принципів обрання опікунів, покарання, які вони мали нести за неналежного виконання своїх обов'язків або зловживань ними.

У дослідженнях О. Барвінок "Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кін. XIX – на поч. XX ст." [1] дворянські опіки розглядаються в загальному переліку станових корпоративних органів дворянства. І, хоча самі зазначені станові інституції детально не представлені, стаття є прикладом вдалої спроби вивчення еволюції соціального стану дворян крізь призму створення та функціонування їхніх корпоративних органів.

Окремими об'єктами дослідження дворянські опіки виступають у наукових розвідках Ю. Константиної "Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами державного архіву Херсонської області)" [25] та В. Шандри "Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX – початок XX ст.)" [30]. У своїй статті Ю. Константинова зазначає, що вивчення опік дає можливість побачити реальний рівень життя дворянського стану, а також різницю між очікуваннями та реальністю у функціонуванні його як виконавчого органу. Цікавим є висновок дослідниці про те, що саме дворянські опіки стали інституціями, які відповідали за збереження станових привілеїв дворян при змінах у пореформений період. В. Шандра ж зосереджується на характері діяльності дворянських опік, підкреслюючи, що ця інституція, хоча й була наділена окремими рисами станового корпоративного органу, проте виконувала також контролюючі функції. Основною метою створення дворянських опік дослідниця вбачає виховання сиріт дворян у межах корпоративного етосу стану із залученням до опікунства представників цього соціального прошарку. Цінною в цьому дослідженні є думка про причини активізації діяльності дворянських опік у другій половині XIX – поч. XX ст. Їх науковиця пов'язує з переходом імперії до ринкових відносин. Тоді дворяни використовували опіки для збереження своїх станових майнових привілеїв, а держава – для стягнення так званих "недоїмок".

Історіографічний огляд наявних праць свідчить, що дворянські опіки розглядаються переважно в системі інших корпоративних органів, з акцентом на вивченні формальних аспектів їхньої діяльності. Лише в деяких працях окремі аспекти їхнього функціонування є самостійними об'єктами дослідження, що дозволяє поглянути на дворянські опіки під кутом зору соціальної історії. Якраз цій меті підпорядкований зміст пропонованої статті, у якій розкриваються два споріднені та взаємопов'язані за суттю образи: взірцевого опікуна та дворянина, тобто ті очікування, які покладала на представників дворянського стану Російська імперія як у виконанні специфічних обов'язків опікуна, так і у загальному розумінні етосу стану. Останнє дає можливість доповнити наявну картину щодо становища дворян в імперії, їхнього місця серед інших соціальних станів.

Насамперед необхідно зазначити, що дворянські опіки створювалися як органи захисту інтересів сиріт та вдів дворян і діяли відповідно до нормативної і правової бази, яка визначала їхній статус та функціональну спрямованість. Дворянські опіки засновані згідно з "Установами для управління губерній Всеросійської імперії" [29], виданих Катериною II у 1775 р. У XVI главі викладено всі основні функції, характер діяльності, структуру, місце в ієрархії державних органів влади та інші особливості, пов'язані з реалізацією опікою покладених на неї функцій. Через десять років деякі аспекти діяльності дворянських опік були згадані у статтях "Жалуваної грамоти дворянству" [2]. Проте останні лише дублювали окремі норми самих Установ та не привносили до них нічого нового, але були включені до переліку статей зазначеної грамоти, тому що остання була зведенням усіх привілей дворянства та закріплювала їхнє особливе становище в суспільстві. Нормативно-правова база, що стосувалась функціонування дворянських опік, доповнювалася у процесі розвитку законодавства Російської імперії задля внесення необхідних виправлень, роз'яснень та уточнень щодо окремих випадків їхньої діяльності. Із цією метою ухвалювалися відповідні рішення та закони, що у формі казуального права поширювались як обов'язкові на всі губернії. Більшість із них, що безпосередньо стосувалися діяльності дворянських опік, пізніше були внесені до "Повного зібрання законів Російської імперії" [27].

Власне, названі нормативні документи та їх зібрання є основними актовими джерелами, що дозволяють дослідити різні аспекти діяльності дворянських опік. Доповнені архівними матеріалами, вони створюють необхідну базу для висвітлення широкого спектра тем, пов'язаних із їхньою діяльністю.

Уже в одній із перших статей "Установ для управління губерній Всеросійської імперії" прописано низку вимог, що висувалися до потенційних опікунів малолітніх дворян: "...які чеснотами своїми, чесністю і неганебною поведінкою дають більше надії на виховання в здоров'ї, благородності та гідному утриманні. І від яких, безумовно, можна очікувати батьківської турботи про неповнолітнього". Також установлювались умови, за яких особа категорично не могла бути призначена опікуном: "Дворянській опіці забороняється опікунами назначати чи обирати: 1) марнотратників власного майна і того, за ким було батьківське майно, але від нього нічого не залишилось через марнотратство; 2) того, хто в явних пороках знаходиться, перебуває чи перебував під покаранням судовим; 3) того, хто відомий дворянській опіці своїми суворими вчинками; 4) того,

хто знаходився в конфлікті з батьками малолітніх" [29, с. 67]. Тут міститься і пояснення того, чому саме такі характеристики були обрані для відсікання непридатних для опіки кандидатів: "...адже опікуну треба бути спокійним, людинолюбним, турботливим, старанним у досягненні користі для малолітнього" [29, с. 69].

Таким чином, вже на початку глави, що встановлювала основи функціонування новоствореної інституції, закладена базова ідея опікунства над сиротами дворян – надання належного рівня виховання, зокрема шляхом власного прикладу, і водночас турбота про фінансовий добробут малолітнього. Обидва пункти були необхідними для подальшої інтеграції вже повнолітньої особи як достойного члена привілейованого соціального стану. При цьому, якщо в першій частині зазначених вимог до опікуна йдеться про морально-етичний вимір, то в заборонах акцент робиться на матеріальному. Адже вимогу про відсутність суворих вчинків, по суті, можна розцінювати не під кутом зору виховного процесу, а як настанову щодо поведінки із кріпосними селянами та найбільш раціональний стиль ведення опікунами господарських справ.

Останнє цілком збігається із загальною практикою Російської імперії, адже за доведене жорстоке поводження з підданими майно дворянина переходило у відання дворянської опіки з подальшим призначенням адміністратора для управління ним. Такі випадки швидше були виключенням із практики. Зокрема, це видно зі справи московського поміщика Скворцова, до розв'язання якої було залучено московського воєнного генерал-губернатора, міністра внутрішніх справ та сенат: "Люди відставного генерала Скворцова принесли... скаргу на екстра жорстоке поводження та нестерпні побиття, що вони їх терплять від поміщика і дружини його... Скворцови добре відомі власним жорстоким поводженням з підданими, які від такого ставлення втікають, а інші охоче просяться в солдати... Маєток Скворцова перебуває в абсолютно непридатному вигляді, селяни, багато з яких обкладені оброками не менш ніж 150 рублів на рік, живуть завдяки милостині" [12, с. 70].

Проте рішення про взяття маєтку Скворцових під опіку було прийняте після детального вивчення і здійснення необхідних виїздів та опитувань. Відомості ж про розгляд справи та рішення були надіслані для розгляду в інші опіки, очевидно, для казуального розв'язання подібних ситуацій за їх виникнення. Загалом практику втручання в майнові справи дворян за порушення ними етичних норм ми знаходимо й у інших архівних документах. В них йдеться про те, що встановлення опіки є найдієвішою мірою для того, щоб "придушувати будь-якого роду зловживання: безмірну та спустошливу розкіш, надмірності, марнотратство, тиранію та жорстокість" [12, с. 85].

Таким чином, стриманість у веденні майнових справ та власній поведінці – це досить прагматичні вимоги до представників дворянського стану, які тривалий час були основною опорою монархії. Адже економічне становище дворян і відсутність невдоволень, що могли потенційно викликати заворушення серед селян, безпосередньо впливали на стратегічну стабільність Російської імперії.

Те, що встановлення опіки цілком і повністю має відповідати користі малолітнього, неодноразово згадується в різних архівних матеріалах, найчастіше під час обґрунтування опікою власних рішень: "прохання єврея... щодо передання маєтку малолітніх в адміністрацію

суперечить законам, що покладають на дворянську опіку обов'язок турбуватись про належне утримання та виховання сиріт, що знаходяться у їхньому відомстві, та наглядати за добробутом майна, що їм належить" [9, с. 97], а також у випадках скарг, що надходили на адресу опікуна з боку малолітніх, їхніх родичів або наближених осіб: "Призначені опікою адміністратори над маєтками покійного дядька нашого... адвоката Житомирського повітового суду п. Семена Піотровича, маючи своїм обов'язком робити все, що могло б принести користь та захистити від занепаду маєток, не виконують цього і не можуть виконувати за нижче наведеними причинами..." [13, с. 190]. Рідше трапляються скарги підпорядкованих опікунам селян, які, у пошуку захисту, повідомляли дворянській опіці про утиски та зловживання опікуна [22, с. 53]. Дворянська опіка в такому разі чинила розслідування і, за потреби, замінювала опікуна.

Розширений спектр вимог щодо виконання опікуном його обов'язків знаходимо вже у "Приблизній, або повальній настанові опікунам", що є частиною "Установ для управління губерній Всеросійської імперії" [29, с. 69–78] і містить 17 пунктів. Більшість із них стосуються опису обов'язків опікуна та правил їх виконання. Опікун мав бути заощадливим, розпоряджатись майном малолітнього, забезпечуючи збереження і можливе примноження його капіталу. Водночас він обмежувався у введених змін без дозволу дворянської опіки, а в будь-яких спірних питаннях мав звертатись до останньої для отримання відповідних настанов до дій. Ознайомившись із вимогами до опікуна та порівнявши їх з наявними архівними матеріалами, бачимо сильну забюрократизованість всіх процесів та обмеженість опікуна у власних діях. І хоч це здійснювалось для захисту спадку малолітніх від можливого розорення, проте на кілька років консервувало наявний стан речей.

У зазначених настановах до опікуна містяться вимоги щодо морального аспекту виховання сиріт: "аби малолітній вихований був у страху Божому, в пізнанні тої віри, в якій був народжений, в хороших манерах, у віддаленості від усіх злих прикладів та характерів від самого народження... опікун має назначити до малолітнього для служіння лише необхідних людей, добрих та не порочної поведінки"; "не потрібні ї розкішні примхи, аби малолітній від самої молодості звикав до благоприспосібної помірності, як в житті, так і в поведінці, ї через це готувався, в якому б стані суспільства, чи роді служби Імператорській величності бути не довелося, вести життя гідне, відповідне до власного достатку" [29, с. 70].

Зміст цитати розкриває одну із основних особливостей функціонування дворянського опікунства як явища – це погляд на виховання малолітнього як на процес становлення майбутнього дорослого представника стану.

У цій системі важливе значення відігравало питання надання належного рівня освіти. На жаль, констатуємо, що воно часто не розв'язувалося позитивно внаслідок малого спадку малолітніх, особливо після відшкодування усіх боргів як приватним, так і державним установам. Не отримавши фінансової підтримки від дворянської опіки, Вільгельм Богуславський [17, с. 163] був змушений покинути вивчення вищих наук у гімназії та пішов навчатись до місцевого землеміра. Проте архівні документи свідчать також про випадки вияву опікунами добродіянь. Наприклад, Михайло Радзивіл, не будучи кровним родичем малолітнього, наказав доправити його до Житомирського училища за власний кошт [20, с. 235].

Серед архівних справ знаходимо також прохання про надання дворянською опікою коштів з капіталу малолітніх для влаштування їх до навчальних закладів [15, с. 105], повідомлення про затримку оплати за навчання малолітнього в гімназії військових наук [10, с. 56], прохання про дозвіл продажу майна з метою забезпечення навчання малолітніх вищих наук [17, с. 125], оголошення про проведення конкурсу в Полтавський інститут шляхетних дівчат [21, с. 2] тощо. Звертала увагу дворянська опіка й на побажання померлих батьків, які ті залишали в заповітах, щодо майбутнього виховання їхніх дітей [22, с. 61–63].

За певних причин малолітніх могли не відправляти безпосередньо в навчальні заклади, а обрати приватних вчителів. У такому разі педагоги повинні були мати необхідну освіту та документ про її отримання, інших же в Установах було охарактеризовано як "бродяг, від яких добра чекати не доводиться" [29, с. 71].

Отже, ціль виховання малолітнього дворянина опікуном була незмінною – підготовка слухняного підданого імперії, що міг би підсилити власний соціальний стан і монархію як своїми знаннями, так і лояльністю до влади. Власне, в одному з указів, спрямованих до дворянських опік, це визначалося таким чином: "забезпечити дітям-сиротам надійний шлях до виховання; і в тому, щоб зробити їх корисними громадянами" [14, с. 6]. За відсутності лояльності до влади маєток дворянина підпадав під конфіскацію та передавався у відання Дворянської опіки. Зокрема, така ситуація відбувалася після польських повстань: "... передати список поміщиків Подільської губернії, які перебувають у Польському королівстві та більш-менш причетні до Варшавського повстання, маєтки яких на підставі Вищих декретів від 21 грудня 1830 р. і 7 березня 1831 р. підпадають під заборону..." [12, с. 4].

Ще однією вимогою до майбутнього опікуна було забезпечення "батьківського догляду" над сиротами. При цьому пріоритет у встановленні опіки віддавався тим, хто був зазначений у тестах покійного або ж був найближчим родичем малолітніх. Статус опікуна та причина, за якою він був назначений, підлягали запису у відповідних актових книгах. Також їх можна знайти в конволютах справ. Наприклад, після смерті чоловіка [5, с. 3], за заповітом покійного [5, с. 55], "духовним заповітом... назначив жінку цілого свого маєтку пожиттєвою власницею та над сімома дітьми, що залишились, опікункою" [6, с. 21].

Додатково існувало поняття природного опікунства, що застосовувалося до одного з батьків малолітнього, якщо спадок від іншого з подружжя був напряму переданий дітям. Такий приклад бачимо в архівній справі родини поміщика Олександра Жолкевського, який став природним опікуном своїх синів Станіслава та Казимира [4, с. 4]. Проте сам термін в активних документах зустрічається вкрай рідко і майже не застосовується в разі призначення опіки вдови – матері малолітніх. Останнє ж траплялось частіше, ніж у випадку із вдівцями-чоловіками.

Родичі, назначені за заповітом, і природні опікуни мали дотримуватись тих самих процедур відбору та вимог до здійснення своїх обов'язків, що були встановлені для сторонніх осіб. Так само, якщо кандидат не відповідав якійсь із вимог, то дворянська опіка могла відхилити прохання про опіку, навіть якщо воно було підтримане керівництвом і близькими родичами малолітніх. Подібна ситуація відображена у справі малолітніх Мочульських, для яких на прохання їхньої матері-вдови мав бути

призначений опікуном старший брат: *"Житомирська дворянська опіка... доносить, що хоч і назначено даному суду [Нижньому земському] від опіки, щоб... шляхтича Філарета Мочульського привести до опікунства над малолітніми дітьми шляхтянки Пелагеї Мочульської і віддати у розпорядження йому маєтки. Але, оскільки по єдності у визнанні населенням селища Вересів, що він є людина неспокійного характеру, а також був помічений у деяких справах в названому Суді, а наразі ще й перебуває під підозрою в крадіжці грошей... подібного роду людей не приймати в опікуни"* [8, с. 4–5].

Якщо ж опікуна/куратора для себе просили встановити сироти, що досягли повноліття, або ж вдови, то вони зазвичай пропонували конкретні кандидатури. Наприклад, поміщиця Верховська після досягнення повноліття просила назначити своїм опікуном, замість рідного брата, дворянина Антоніна Гослінського [16, с. 82], вдова Єлизавета Цюлковська – назначити їй куратором Казимира Чайковського [20, 134 арк], а Вікентій Чайковський – губернського секретаря Станіслава Бочковського, з яким мав боргові зобов'язання [20, с. 231].

Описавши основні вимоги, що висувались до опікуна, а також розглянувши те, яким чином мав виховуватись представник дворянського стану, пропонуємо повернутись до думки Є. Корчміної, що ми її побіжно згадували під час огляду історіографії. Дослідниця стверджує, що виховання малолітніх, по суті, було швидше соціальним обов'язком дворян, виявом їхньої корпоративної солідарності, а не посадою. Проте самі дворяни через відсутність серйозного матеріального стимулювання не поспішали до його виконання [27]. У документах є багато відмов від прийняття на себе обов'язків опікуна, а також випадків їхньої заміни. Якщо дворянин не бажав бути залученим до виховання малолітнього та адміністрування його маєтку, то він міг апелювати до неможливості виконання ним однієї з вимог, висунутих "Установами для управління губерній Всеросійської імперії". Останнє було не рідкістю, а заяви із проханням відсторонення або ж відмовою до прийняття обов'язків часто зустрічаються в архівних матеріалах. Наприклад, поміщик Поляновський апелював до того, що, будучи адміністратором над майном ліквідованого кармелітського монастиря, досі не розв'язав усі пов'язані із цим справи [13, с. 514]; опікун дітей Альбіна Верховського відмовлявся у зв'язку з поважним віком і каліцтвами [16, с. 6].; Михайло Радзивіл посилався на переїзд у Київську губернію та неможливість надалі бути підпорядкованим владі Житомирської дворянської опіки [20, с. 274], а поміщик Троцький – на зайнятість у ролі депутата Волинського депутатського дворянського зібрання [22, с. 7] (що насправді навряд могло бути реальним приводом для відмови, про що зазначено в документах про розгляд справи). Зміна опікуна подекуди здійснювалась і кілька разів. Наприклад, опікунами малолітнього Вікентія Цюлковського до часу настання його повноліття було шість осіб [20].

Непоодинокі випадки зміни опікунів, що підтверджуються архівними актами, свідчать, з одного боку, про відсутність зацікавленості останніх у належному виконанні власних обов'язків, а з іншого – про обставини, що це спричинювали. Про те, що опікуни часто мали проблеми з веденням справ доручених їм маєтків, а останнє було справою нелегкою, свідчать, зокрема, і скарги третіх сторін та регулярні затримки зі звітуваннями. Останнє є помітним як у численних зверненнях дворянських опік до опікунів з вимогами надати відповідні документи, так і з

указів вищих органів влади до самої опіки з вимогою інтенсифікації збирання цих звітів [5].

Отже, дворяни не поспішали виконувати свій корпоративний обов'язок, і проблема полягала не лише в сумнівності станової свідомості у сфері відповідальності за майбутнє дворянства, але й у відсутності реальної матеріальної винагороди опікуну. За виконання своїх обов'язків він мав право отримати 5 % від щорічного доходу маєтків малолітніх. Зазвичай сума була досить символічною в кореляції з тим обсягом роботи, яка мала бути виконана до повноліття малолітнього. Якщо зважити також на низку суворих обмежень, які покладались на опікуна (до прикладу, звітувати доводилось навіть за 12 рублів, взятих для починку будинку) [18, с. 50], ризик сплачувати всі збитки з власного капіталу [19, с. 179], бути покараним ув'язненням або втратою маєтку в разі шахрайства з капіталом малолітніх [24, с. 57] та можливість неоднорічної затримки грошей на утримання неповнолітнього [23, с. 10], то стає цілком зрозумілим бажання відмовитись від такої благодійної справи. Тому на цю роль обиралися особи, що мали вдосталь власних коштів і вбачали в опікунстві моральну, ціннісну або іміджеву користь.

Ще однією логічною, проте не зазначеною в Установах умовою, була територіальна близькість власності опікуна до успадкованих маєтків малолітніх. Це було важливим як для забезпечення фізичної можливості управляти всіма необхідними справами, так і для підзвітності дворянській опіці. Якщо опікун мусив змінити місце проживання на тривалий час, то на його місце призначали іншого дворянина [22, с. 113]. Хоча могли бути застосовані й певні винятки: *"...рідна бабуся його... Віктора Рушицова... просить назначити опікуном поміщика Скеирського уїзду Венедикта Рогозинського... хоча він і не підвідомчий даній опіці, але за службу поваги й, окрім цього, даний поміщик... достатньо відомий членом опіки з хорошої сторони, з якими, що відповідають званню благонадійного та добронравного опікуна... опіка, в рахунок настільки священного, покладеного на нього обов'язку, сподівається, що він не відмовиться від неї"* [15, с. 60].

Таким чином, відсутність великої вмотивованості дворян до виконання обов'язків опікуна та вимога територіальної близькості, з одного боку, спричиняли додаткові проблеми з вибором благонадійного кандидата на цю роль, а з іншого, підсилювала тиск на обраних. Наприклад, в архівних матеріалах натрапляємо на цікавий наказ дворянської опіки направити доктора для засвідчення хвороби опікуна перед зміщенням його від виконання обов'язків [22, с. 179]. При цьому затримка у призначенні опікунів заподіявала шкоду майну малолітнього, що на тривалий час залишалось без належного управління: *"... через ухилиння опікунів від прийняття маєтку та дітей Петровського під опіку даний маєток знаходиться у великому занепаді, селяни схильні до бунту, а деякі з них самовільно покидають землю та йдуть на заробітки. Рухоме майно частково продається, а частково піддається неминучому псуванню"* [22, с. 278].

Така ситуація змушувала дворянську опіку майже силоміць призначати опікунів, позбавляючи їх фактичного права відмовитись від свого корпоративного обов'язку: *"...повідомити Дворянську опіку для призначення іншого опікуна, такого, який би відповідав правилам, що існують, та не міг ухилитись від прийняття маєтку в управління..."*.

Окремого дослідження в контексті образу ідеального опікуна заслуговує жіноче опікунство. Попри наявні в Російській імперії стереотипи про роль жінок, вони досить часто призначались на цю посаду. Щоправда, тут ішлося переважно про природне опікунство матерів малолітніх. Наприклад, у 1824 р. із 30 справ, що знаходились у віданні Житомирської дворянської опіки, представниці жіночої статі виступали опікунками у 15 з них [5]. У такому разі жінки часто обирали собі кураторів або просили призначити дворянську опіку помічників, які б допомагали з адмініструванням спадком, клопотанням про виплату боргів тощо.

Проте забобони з боку начальства часто заподіювали шкоду діяльності опік. Наприклад, Волинський віце-губернатор князь Федір Любомирський звинувачував саме жінок-опікунок у затримці виплат боргів з маєтків малолітніх та вимагав від дворянської опіки: *"щоб терміново пояснила мені, через яку причину назначені в адміністрацію жінки, що до ніякої служби, окрім акушерства, не приймаються"*; особливо це стосувалось тих, чий чоловіки мали погану славу несправних платників: *"Це тим більше незаконно, адже за правилами несправний платник... Значить таке і все його сімейство"* [7, с. 44].

Однак таке зневажливе ставлення до жінок-опікунок і до можливості виконання ними своїх обов'язків, ґрунтоване на статевій ознаці, було швидше винятком. У зазначеній справі на захист стала сама опіка, яка у рапорті повідомляла: *"...поміщиця Мьяновська з власного свого матку виплатила вже більшу частину належної суми... коли, навпаки, назначений адміністратором поміщик Невяровський від червня по 20 грудня 1826 року вніс тільки 199 рублів сріблом"* [7, с. 59].

Інші наявні в архіві матеріали, що стосуються жіночої опіки, доводять, що в загальній практиці подібні скарги мали персональний характер та стосувались конкретної особи поміщиці. Отже, стать жодним чином не впливала на сам факт призначення жінок опікунками. Навпаки, траплялися випадки звернень до дворянської опіки чоловіків, що жалілись на самостійне розпорядження їхніми дружинами власним спадком [11, с. 6]. Таким чином, за допомогою опису правил та настанов, що існували для врегулювання питання призначення опікунів і були прописані в основних нормотворчих документах та архівних матеріалів, які відображають реальні практики в житті інституту дворянської опік, можна сконструювати образ зразкового кандидата на цю посаду. Останній, доповнений вимогами, що прямо або опосередковано висувались до належного виховання малолітніх сиріт, може бути сміливо екстрапольований на більш широке узагальнення – взірцевого представника дворянського стану. До його(її) характеристик, зокрема, належать: достойний рівень освіти, стриманість, помірність стилю життя, лояльність до влади, відсутність жорстокості до підданих, релігійність, схильність до ощадливого та раціонального способу життя. Означені риси, а також пильна увага до них дворянської опіки дають можливість з'ясувати один із змістовних напрямів контрольної функції цього станового органу. Крім того, це значною мірою визначає характеристику самого опікунства як процесу підготовки дитини до перейняття на себе моральних і матеріальних прав та обов'язків дворянина.

Саму ж практику опікунства, яка трималась, окрім закону та обов'язку, на корпоративній солідарності дворянського стану, не можна назвати доволі успішною. Зокрема, відсутність привабливого матеріального стиму-

лювання і низка обмежень та ризиків, що покладались на опікуна, змушували дворян шукати причин для обґрунтування небажання ставати наставниками малолітніх сиріт.

Список використаних джерел

1. Барвінок О. Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Барвінок // Київські історичні студії. – 2016. – № 2. – С. 125–133.
2. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства [Електронний ресурс] // Российское законодательство X-XX вв. : в 9 т. – Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма / Отв. ред. Е. И. Индова. – М. : Юридическая литература, 1987. – Режим доступу : http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/dv_gram.htm
3. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), Ф. 4, оп. 1. – Спр. 10, 27 арк.
4. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 15, 49 арк.
5. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 19, 64 арк.
6. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 22, 67 арк.
7. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 26, 148 арк.
8. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 27, 10 арк.
9. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 32, 75 арк.
10. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 34, 281 арк.
11. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 50, 40 арк.
12. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 59, 21 арк.
13. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 60, 759 арк.
14. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 61, 9 арк.
15. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 64, 73 арк.
16. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 65, 6 арк.
17. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 66, 324 арк.
18. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 68, 50 арк.
19. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 69, 104 арк.
20. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 70, 325 арк.
21. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 73, 30 арк.
22. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 75, 311 арк.
23. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 89, 195 арк.
24. ДАЖО, Ф. 4, оп. 1. – Спр. 91, 65 арк.
25. Константинова Ю. Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Державного архіву Херсонської області) [Електронний ресурс] / Ю. В. Константинова // Історичні і політологічні дослідження. – 2010. – № 2. – С. 105–111. – Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/pages-4912.html>
26. Корогод Г. І. Опікунські установи і опікунське право в українських землях (XI-XIX ст.) [Електронний ресурс] / Г. І. Корогод // Сумська старовина. – 2016. – № 48. – С. 50–58. – Режим доступу : <https://cutt.ly/DtKrm38>
27. Повне зібрання законів Російської імперії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html
28. Рудий Н. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження : монографія / Н. Рудий. – Л. : Львів. держ. ун-т внутрішніх справ, 2012. – 216 с.
29. Установи для управління губерній Всеросійської імперії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://runivers.ru/lib/book68866/-187015/>
30. Шандра В. Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / В. Шандра. – Режим доступу : https://revolution.allbest.ru/history/01293242_0.html

References

1. Barvinok, O. (2016). Functioning of nobility class institution in southwest provinces of the Russian Empire in the late 19th – early 20th century. *Kyiv Historical Studies*, 2, 125–133. [In Ukrainian].
2. Charter for the Rights, Freedoms, and Privileges of the Noble Russian Gentry. In E. Indova (Ed.), *Russian legislation of the X-XX centuries (Vol. 5. Legislation of the heyday of absolutism)*. Moscow: Legal literature. http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/dv_gram.htm [In Russian].
3. State Archives of Zhytomyr Region (SAZR), f. 4, op. 1, case. 10, 27 sheets.
4. SAZR, f. 4, op. 1, case. 15, 4 sheet.
5. SAZR, f. 4, op. 1, case. 19, 64 sheets.
6. SAZR, f. 4, op. 1, case. 22, 67 sheet.
7. SAZR, f. 4, op. 1, case. 26, 148 sheets.
8. SAZR, f. 4, op. 1, case. 27, 10 sheets.
9. SAZR, f. 4, op. 1, case. 32, 75 sheet.
10. SAZR, f. 4, op. 1, case. 34, 281 sheet.
11. SAZR, f. 4, op. 1, case. 50, 40 sheet.
12. SAZR, f. 4, op. 1, case. 59, 21 sheets.
13. SAZR, f. 4, op. 1, case. 60, 759 sheets.
14. SAZR, f. 4, op. 1, case. 61, 9 sheet.
15. SAZR, f. 4, op. 1, case. 64, 73 sheets.
16. SAZR, f. 4, op. 1, case. 65, 95 sheets.
17. SAZR, f. 4, op. 1, case. 66, 324 sheets.
18. SAZR, f. 4, op. 1, case. 68, 50 sheet.
19. SAZR, f. 4, op. 1, case. 69, 104 sheet.

20. SAZR, f. 4, op. 1, case. 70, 325 sheets.
 21. SAZR, f. 4, op. 1, case. 73, 30 sheet.
 22. SAZR, f. 4, op. 1, case. 75 311 sheets.
 23. SAZR, f. 4, op. 1, case. 89, 195 sheet.
 24. SAZR, f. 4, op. 1, case. 91, 65 sheet.
 25. Konstantinova, Y. (2010). Activities of the bodies of noble custodies in the second half of the XIX – early XX centuries (according to the materials of the state archive of the Kherson region). Historical and Political research, 1–2, 105–111. <http://politics.elib.org.ua/pages-4912.html>. [In Ukrainian].
 26. Korogod, G. (2016). Guardianship institutions and guardianship law in the Ukrainian lands XI-XIX. Sumy antiquity, 48, 50–58. <https://cutt.ly/DtKrm38> [In Ukrainian].

27. Complete collection of laws of the Russian Empire http://nlr.ru/res/law_r/content.html. [In Russian].

28. Rudy, N. (2012). Institute of guardianship and care in Ukraine historical and legal research. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. [In Ukrainian].

29. Establishment for the Provinces of the Russian Empire. <https://runivers.ru/lib/book6866/187015/> [In Russian].

30. Shandra V.S. Noble guardianship and its social practices during modernization reforms (second half of XIX – beginning of XX century).

Надійшла до редколегії 04.04.22

A. Loza, Phd Stud.
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE IMAGE OF AN EXEMPLARY GUARDIAN AND NOBLEMAN IN THE PRACTICES OF NOBLE GUARDIANSHIPS (ON THE MATERIALS OF THE STATE ARCHIVES OF ZHYTOMYR REGION)

The article presents the image of an exemplary guardian and nobleman in the practices of noble guardianships of the Russian Empire (on the basis of normative acts and archival materials of the State Archives of Zhytomyr region). Separately were investigated: the issues of natural guardianships, the appointment of women as guardians and corporate solidarity in the performance of the duty of guardians. The analysis of the historiographical database revealed that this topic has an insufficient level of research in Ukrainian and foreign historiography. At the same time, regulatory acts and archival sources create the necessary basis for noble guardianships proper study. It was established that the requirements for guardians are directly related to the ethos of noble state. The main thing between them are: proper education, moderation, rationality and loyalty to the authorities. As for the pragmatic side, the nobles obliged: the absence of cruelty in the treatment of peasants, life according to income level, the lack of a tendency to waste and obedience in the implementation of the prescriptions of state authorities. In the course of the study, it was possible to distinguish two characteristic features of the noble guardianships. The first is the view of the minor as a future full-fledged representative of the nobility, and his upbringing in accordance with this. The second is the manifestation of a controlling function, both over the nobility ethos and its financial situation. The latter was directly related to ensuring the strategic stability of the monarchy.

Keywords: nobility, guardianship, Russian Empire, state, social protection, orphans, corporate solidarity.